

Yolçubəyli Çinarə Ayaz qızı22

AKADEMİK AĞAMUSA AXUNDOV YARADICILIĞINDA
MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN FONETİKA MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu uzun tarixi yol keçmişdir. Onu təhlil və tədqiq etmək üçün dilimizin tarixini və inkişaf mərhələlərini dərinlən öyrənməyə ciddi ehtiyac vardır. A.Axundov Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini iki dövrə bölmüşdür: 1. Köhnə Azərbaycan dili; 2. Yeni Azərbaycan dili [1,5].

A.Axundovun yaradıcılığında fonetikaya dair tədqiqatlar aparıcı yer tutur. Ə.Rəcəbli haqlı olaraq yazır: “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi haqqında bir neçə dərslik və monoqrafiya yazılmışdır. Bunlardan birincini Ə.Dəmirçizadə yazmışdır, ən mükəmməli isə A.Axundovun 1984-cü ildə nəşr etdirdiyi kitabdır” [4,5]. Doğrudan da “Azərbaycan dilinin fonetikasi” monoqrafiyası fonetika sahəsində müasir elmin tələblərini ödəyən əsərlərdəndir. Kitabda fonoloji vahidlərin sintaqmatik və paradigmatik xüsusiyyətləri göstərilmiş, Azərbaycan dilinin sintaktik fonetikasi ilk dəfə olaraq geniş şərh edilmiş, bundan başqa, hər bir fonemin ətraflı distributiv, akustik və artikulyator təhlili verilmişdir.

F.Veysəlli fonetikanı ümumi və xüsusi olaraq fərqləndirmişdir. O, xüsusi fonetika haqqında yazır: “Xüsusi fonetika misal olaraq A.Axundovun “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabını göstərə bilərik. Xüsusi fonetika nəzəri və ümumi dilçiliyin əldə etdiyi nailiyyətləri nəzərə alır və konkret bir dilin fonetik və fonoloji hadisələrinin tədqiqində onlardan istifadə edir” [5,150]. “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə yanaşı, hər bir səsin tarixi inkişaf yolundan da bəhs edir. Ümumiyyətlə, tarixi fonetikanın, o cümlədən tarixi leksikologiyanın, morfolojiyanın və sintaksisin öyrənilməsində müəyyən çətinliklər vardır. Bu mənada tarixi fonetika ilə bağlı H.Mirzəzadə “Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası” kitabında yazır: “Müasir ədəbi dilimizin fonetik tərkibini öyrənmək asan olduğu halda, qədim dövrlərə aid əsərlərin dilinin fonetik xüsusiyyətlərini öyrənmək olduqca çətinidir” [3,31].

Hər bir dildə olduğu kimi, müasir Azərbaycan ədəbi dilində də fonetik quruluşun özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Azərbaycan dilinin əsas fonetik xüsusiyyətləri sırasında ahəng qanununun rolu böyükdür.

Bu qanuna əsasən, dilönu saitli heca ilə başlayan sözlərdə sonra gələn hecalar da dilönu saitlərdən, dilarxası saitli heca ilə başlayan sözlərdə isə sonra gələn hecalar da dilarxası saitlərdən ibarət olmalıdır [1,9]. Digər türk dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində kök və şəkilçi arasında ahəng qanunu gözlənilir. A.Axundov Azərbaycan dilində ahəng qanununun yalnız saitlərdə deyil, saitlərlə samitlər arasında olduğunu zəngin dil faktları əsasında tədqiq etmişdir. O yazır: “Həmin qanuna əsasən dilönu saitləri ilə bir hecada işlənən bütün samitlər incələşir, dilarxası saitlərlə bir hecada işlənən bütün samitlər qalınlaşır” [1,11].

Danışan zaman istifadə etdiyimiz danışiq səslərinin sayı çoxdur. Dilimizdə isə cəmi 9 sait, 25 samit səs vardır. A.Axundov danışiq səslərini iki yerə ayırmışdır:

Dil vəzifəsi olan danışiq səsləri, yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirən danışiq səsləri; Dil vəzifəsi olmayan, yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirməyən danışiq səsləri. [1,12]

A.Axundov birinci qismə daxil olan fonem, ikinci qismə daxil olan çalarlıq (fonem çalarlığı) adlandırmışdır.

O, saitləri təsnif edərkən dilimizdə 15 sait fonem olduğunu göstərmişdir: “i:”, “i”, “ü”, “ö:”, “ö”, “ə:”, “ə”, “e:”, “e”, “a:”, “a”, “o:”, “o”, “u:”, “u”, “ı”.

A.Axundov saitləri keyfiyyətinə görə qısa və uzun olmaqla iki yerə bölmüşdür. Adi kəmiyyətdə tələffüz olunan saitlərə qısa saitlər deyilir. Qısa saitlər geniş dairədə fəaliyyət göstərir, uzun saitlərin isə işlənmə dairəsi məhduddur. Uzun saitlər dilimizin fonetik quruluşunun təsiri ilə yaranmışdır, onlar sözləri bir-birindən fərqləndirə bilmirlər.

A.Axundov Azərbaycan dilində olan 9 sait fonemi (i, ü, ö, ə, a, e, ı, o, u) üç prinsip üzrə təsnif etmişdir:

Saitləri əmələgəlmə yerinə və ya dilin üfüqi vəziyyətinə görə bölmüşdür. Bu prinsipə əsasən saitləri ön sıra saitləri (i, ü, ö, ə) və arxa sıra saitləri (ı, u, o, a) olmaqla iki qrupa ayırmışdır.

Əmələgəlmə üsulu və ya dilin şaquli vəziyyətinə görə təsnif etmişdir. Bu prinsipə görə saitləri qapalı saitlər (i, ü, ı, u) və açıq saitlər (ə, ö, a, o) olmaqla iki yerə ayırmışdır.

Dodaqların vəziyyətinə görə saitləri dodaqlanan saitlər (ü, ö, u, o) və dodaqlanmayan saitlər (i, ə, ı, a, e) olmaqla iki qrupa bölmüşdür.

B.Xəlilov A.Axundovdan fərqli olaraq danışiq üzvlərin fəal rolunu nəzərə alaraq saitləri aşağıdakı kimi təsnif etmişdir: 1. Dilin üfüqi vəziyyətinə görə; 2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə; 3. Dodaqların vəziyyətinə görə; 4. Məxrəc sabitliyinə görə; 5.

Kəmiyyətə görə; 6. Gərginliyə görə. [2, 67] Bundan başqa, B.Xəlilov dilin üfüqi vəziyyətini üç (dilönu, dilortası, dilarxası), dilin şaquli vəziyyətini üç (açıq saitlər, qapalı saitlər, yarımqapalı saitlər) qrupa ayırmışdır. [2,67-69]

A.Axundov Azərbaycan dili saitlərinin etimologiyasını da vermişdir. Onları göktürk saitləri və alınma sözlərdəki saitlər olmaqla mənəbə üzrə iki yerə ayırmışdır. Hər mənəbə üzrə də ayrı-ayrılıqda saitlərin təhlilini vermişdir.

Azərbaycan dili samitlərinin etimoloji təhlilini verərkən isə iki əsas mənəbəyə istinad etmişdir: 1. Daxili mənəbə; 2. Alınma sözlər.

Daxili mənəbə deyəndə dilimizin samit fonemlərinin tərkibini və onların ümumtürk və ya göktürk saitləri ilə əlaqəsini nəzərdə tutmuşdur.

A.Axundovun saitlərlə bağlı tədqiqatı sübut edir ki, köhnə Azərbaycan dilinin saitləri də 25 samit səsdən ibarət olmuşdur. Həm də ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərin tərkibindəki samitlərdən bəhs etmişdir.

A.Axundov samit fonemləri dörd prinsipə əsasən qarşı-qarşıya qoymuşdur:

Fəal danışiq üzvünün iştirakına və əmələgəlmə yerinə görə;

Əmələgəlmə üsuluna görə;

Səs tellərinin iştirakına görə;

Yumşaq damağın vəziyyətinə görə. [1,196]

B.Xəlilov A.Axundovdan fərqli olaraq səslərin formalaşmasında dilin və dişlərin iştirakını nəzərə alaraq, samitləri üç prinsipə əsasən təsnif etmişdir:

1. Küyün kəmiyyətinə görə;
2. Küyün yaranma yerinə görə;
3. Küyün yaranma üsuluna görə. [2,89]

Tələffüzü asanlaşdırmaq üçün səslər nitq prosesində bir-biri ilə yaxın əlaqəyə girib, təsir edərək müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. A.Axundov buna belə bir tərif vermişdir: “Nitq prosesində danışq səslərinin fizioloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən dəyişikliklər fonetik hadisə adlanır və bu hadisənin əmələ gətirdiyi nəticələrə isə fonetik əvəzlənmələr deyilir.” [1,206] Fonemlər və onların əvəzlənməsi bir-birilərdən fərqli olaraq iki xüsusiyyət kəsb edir. A.Axundov bu barədə yazır: “Fonemlər bir-birini əvəz etdikdə müəyyən məna dəyişikliyi əmələ gətirirsə, belə əvəzlənmələr fonematik əvəzlənmə, heç bir məna fərqiə sahib olmur, onlara fonetik əvəzlənmə deyilir.” [1,206]

Onun fikrincə, Azərbaycan dili iltisafı dillərə daxil olduğuna görə, flektiv dillərdə olan fonematik əvəzlənmə dilimizdə yoxdur.

Bundan başqa, A.Axundov qeyd edir, dilimizdə başqa amillərlə əlaqədar olaraq bəzi fonematik əvəzlənmələr azda olsa özünü göstərməkdədir. Bu da onunla bağlıdır ki, dilimiz fonematik əvəzlənmələrlə zəngin olan başqa dillərlə kontakdadır. Özünün fonetik quruluşu ilə əlaqədar olaraq bəzi fonetik hadisələr dilimizdə fonematik əvəzlənmə hesab oluna biləcək hadisələrin yaranması üçün şərait yaradır. Məs.: biologiya, bioloji, biolog və s.

A.Axundov saitlər sistemində özünü göstərən fonematik əvəzlənmələr haqqında yazır: “Başqa dillərdən dilimizə keçən sözlərin bir qisminə fonematik əvəzlənmə özünü saitlər sahəsində də göstərir. Məsələn, bəzi xüsusi isimlərdə uzun i: saiti iştirak edən sözlər qadın adını, həmin mövqedə qısa i saiti işləənən sözlər isə kişi adının yönük halını bildirir: Səli:mə - Səlimə, Fəri:də - Fəridə, Rəhi:mə - Rəhimə. Belə fonematik əvəzlənmə Nəsi:mi – nəsimi (bahar nəsimi) qəbildən olan sözlərdə də müşahidə edilir.” [1, 207]

Fonetik əvəzlənmələrə gəldikdə isə o dilimizdə saitlər və samitlər sahəsində özünü göstərərək daha geniş sahəni əhatə edir. Dilimizdə həm saitləri, həm də samitləri əhatə edən çox mühüm bir hadisə vardır ki, o da ahəng qanunudur. Müasir Azərbaycan dilində ahəng qanunu çox az tədqiq olunmuş bir sahədir. Bu sahədə dərsləklərdə ayrıca bölmə olmasına baxmayaraq, hər kəs tərəfindən qəbul olunmuş elmi təsviri yoxdur. Türkoloji dilçilikdə “saitlərin harmoniyası” “harmoniya”, “həmahəngləşmə”, “sinharmonizm”, “ahəng qanunu” adı ilə izah edilmişdir.

A.Axundov Azərbaycan dilində ahəng qanununun iki növünü tədqiq etmişdir: saitlərin ahəngi və samitlərin ahəngi. B.Xəlilov isə ahəng qanununu dilimizdə ən möhkəm qanun hesab edərək onun üç növünü tədqiq etmişdir: 1. Saitlərin ahəngi; 2. Saitlərlə samitlərin ahəngi; 3. Samitlərin ahəngi. [2,147]

Əmələgəlmə yerinə, yaxud dilin üfüqi vəziyyətinə görə eyni növdən olan saitlərin bir-birini izləməsinə saitlərin ahəngi deyilir. [1,210] Dilimizdə dilin şaquli vəziyyətinə görə ahəng qanunu olmadığından saitlərin ahəngini iki prinsiplə tədqiq etmişdir:

Əmələgəlmə yerinə və ya dilin üfüqi vəziyyətinə görə;

Dodaqların iştirakına görə.

Əmələgəlmə yerinə görə olan saitlərin bir-birini izləməsi incəlik və qalınlıq əlamətinə görə olur. Buna görə də Axundov bu cür saitləri incə saitlərin ahəngi və qalın saitlərin ahəngi olmaqla iki yerə bölmür.

A.Axundov incə saitlərin ahəngini də iki yerə bölmüşdür: dodaqlanan incə saitlərin ahəngi və dodaqlanmayan incə saitləri ahəngi.

İncə saitlərdə olduğu kimi, qalın saitlərin ahəngi də dodaqlanan qalın saitlərin ahəngi və dodaqlanmayan qalın saitlərin ahəngi olmaqla iki yerə ayrılmışdır.

Ahəng qanunun digər növü saitlərlə samitlərin ahəngidir. A.Axundov samitlərin saitlərlə uyuşub, onların fizioloji-akustik keyfiyyətinə uyğun fonetik çalarlıq kəsb etdiyini bildirmişdir. O, yazır: “Bu qanun Azərbaycan ədəbi dilindəki əsl Azərbaycan sözlərindən və şəkilçilərindən olan saitlərin hamısı ilə, samitlərin isə ancaq bir qismi ilə, yəni dilərxası – dildibi və dilortası samitləri ilə əlaqədardır.” [1,214]

Samitlər sistemində geniş yayılmış fonetik hadisələrdən biri də uyuşmadır. Uyuşmanın aşağıdakı növləri vardır: Tam irəli uyuşma, yarımçıq irəli uyuşma, tam geri uyuşma, yarımçıq geri uyuşma. Bu növlərin hamısı da Azərbaycan dilində özünü göstərir.

A.Axundov fonetik hadisə olan uyuşma zamanı samitlərdə dörd cür əvəzlənmə baş verdiyini bildirmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

1. Əmələgəlmə yerinə görə;
2. Əmələgəlmə üsuluna görə;
3. Səs tellərinin iştirakına görə;
4. Yumşaq damağın vəziyyətinə görə.

Hətta bu əlamətlərdən bir neçəsi bir yerdə fəaliyyət göstərə bilər. Uyuşma fonetik hadisəsi ilə müqayisədə səsfərqləşməsi, yəni dissimilyasiya çox az yayılmış bir hadisədir. Uyuşmadan fərqli olaraq, bir-birinə yaxın olan və ya eyni samitlərdən biri o birinə təsir edir və onu məxrəcindən uzaqlaşdırır. A.Axundov səsfərqləşməsi hadisəsinin irəli səsfərqləşməsi və geri səsfərqləşməsi olaraq iki növünü göstərmişdir. Dilimizdə isə yalnız irəli səsfərqləşməsi hadisəsi müşahidə olunur. Dilimizdə çox nadir hallarda geri səsfərqləşməsi hadisəsi olduğunu vurğulamışdır.

Səs artımı dilimizdə geniş yayılmış hadisələrdən biridir. A.Axundov səs artımının davamlılığına görə iki növü olduğunu vurğulamışdır: 1. Daimi səs artımı; 2. Təsadüfi səs artımı.

Dilimizdə orfoqrafik norma təşkil edən səs artımına daimi səs artımı deyilir. Sadəcə tələffüzlə məhdudlaşıb, orfoepik norma kimi fəaliyyət göstərən səs artımına isə təsadüfi səs artımı deyilir.

A.Axundov səs artımının ancaq saitlərə aid olduğunu qeyd etmişdir. O yazır: “Azərbaycan dilində ümumi fonetik xüsusiyyətinə görə iki sait səs yanaşı işləmə bilməz. Odur ki, saitlə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda dilimizin fonetik tərkibinə görə və ya həmin saitlərdə biri düşməli, ya da onların arasına bir samit artırılmalıdır. İki saitin arasına samit artırılarkən səs artımı hadisəsi baş verir. Dilimizdə səs artımı hadisəsində üç samit: y, n, s samitləri iştirak edir.” [1, 226]

Dilimizdə səs düşümü hadisəsinin də daimi səs düşümü və təsadüfi səs düşümü olmaqla iki növü vardır. Daimi səs düşümündə daha çox saitlərin düşməsi müşahidə olunur. A.Axundov da onların müxtəlif təzahür formalarını göstərmişdir.

Azərbaycan dilində ən az təsadüf olunan fonetik hadisələrdən biri də səslərin yerdəyişimi hadisəsidir. A.Axundov səslərin yerdəyişimi hadisəsinin aşağıdakı növlərini göstərmişdir:

Yanaşı gələn iki samitdən ikincisi müəyyən sözlərdə və müəyyən hallarda özündən əvvəlki samitdən qabağa keçir.

Söz daxilində bir-birindən saitlə ayrılan iki samitdən ikincisi birincinin, birincisi isə ikincinin yerinə keçir. [1,233]

B.Xəlilov Azərbaycan dilində səsyerdəyişməsi hadisəsinə əsasən rp, pr, sq, gr, cr, sh, nl, lf, lp, rv, sx, gz, br, rh, rl, yh və s. səslərin hədudlarında baş verdiyini bildirmişdir. [2, 145]

A.Axundov göstərilən fonetik hadisələrdən fərqli olaraq, məhdud dairədə müşahidə olunan nəfəsləşmə, samitləşmə, sonorlaşma, diftonqlaşma, qapalılaşma, gottol stop fonetik hadisələrindən də bəhs etmişdir.

Bunlardan başqa, A.Axundovun tədqiqatlarında dilimizin fonetik sistemində heca ilə bağlı geniş yayılmış qalınlaşma, incələşmə, dodaqlanma, qısalma, dodaqlanmanın itməsi, karlaşma fonetik hadisə və qanunları diqqətdən kənar qalmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 səh.

Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı: Nurlan, 2007, 310 səh.

Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji ədəbiyyat nəşri, 1962, 370 səh.

Rəcəbli Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007, 415 səh.

Veysəlli F. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonetika və morfemika. I cild, Bakı: Prestige Çap Evi, 2014, 530 səh.

Açar sözlər: fonetik hadisə, ahəng qanunu, sait, samit, fonem.

Ключевые слова: фонетическое событие, закон гармонии, гласные, согласные, фонема.

Key words: phonetic event, law of harmony, vowels, consonants, phoneme

Проблемы фонетики современного азербайджанского литературного языка в творчестве академика Агамусы Ахундова

Резюме

Статья посвящена вопросам фонетики современного азербайджанского литературного языка в творчестве А.Ахундова. Монография «Фонетика азербайджанского языка» - самая совершенная книга, написанная в области фонетики. Монография - одно из произведений, отвечающих требованиям современной науки. Синтаксическая фонетика азербайджанского языка впервые получила широкое толкование. Как и у каждого языка, фонетическая структура современного азербайджанского литературного языка имеет свои особенности. Роль закона гармонии и фонетических явлений в базовой фонетической структуре азербайджанского языка тщательно изучена в исследованиях А.Ахундова.

А.Ахундов также изучал этимологию гласных азербайджанского языка. Его исследования согласных показывают, что согласные старого азербайджанского языка также состояли из 25 согласных звуков. Как объект исследования А.Ахундов держал в центре внимания согласные во заимствованных с арабского и персидского языков словах.

Phonetics issues of modern Azerbaijani literary language in the literary activity of Academician Agamusa Akhundov

Summary

The article focuses on the phonetics issues of modern Azerbaijani literary language in the work of A.Akhundov. The monograph "Phonetics of the Azerbaijani language" is the most excellent book written in the field of phonetics. Monograph is a work that meets the requirements of modern science. The syntactic phonetics of the Azerbaijani language has been widely interpreted for the first time.

Like every language, the phonetic structure of the modern Azerbaijani literary language has its own peculiarities. The role of the law of harmony and phonetic phenomena in the basic phonetic structure of the Azerbaijani language is thoroughly investigated in the research of A.Akhundov.

A.Akhundov also studied the etymology of the Azerbaijani language. His research on consonants suggests that the consonants of the old Azerbaijani language also consisted of 25 consonant sounds. A.Akhundov specifically focused on the consonants in the words received from Arabic and Persian languages as part of his investigation.

Rəyçi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afaq Ramazanova